

४. भारतातील समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रिया

४.१ औद्योगिकीकरण

४.२ शहरीकरण

४.३ आधुनिकीकरण

४.४ जागतिकीकरण

४.५ अंकीकृतकरण

४.६ समाज बदलाच्या प्रक्रियेचा परिणाम

प्रस्तावना

गेल्या वर्षी तुम्ही 'समाज बदल' ही संकल्पना, तिची वैशिष्ट्ये आणि तो बदल घडवून आणणारे घटक या गोष्टी समजून घेतल्यात. लोकसांख्यिकीय, नैसर्गिक, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव सामाजिक बदलासाठी कसा कारणीभूत होतो, हे तुम्हांला आठवत असेल. भूतकाळामध्ये आणि वर्तमानात भारतात 'समाज बदल' घडवून आणण्यास जबाबदार असणाऱ्या प्रक्रियांची चर्चा करत असताना, या घटकांची पार्श्वभूमी आपल्याला ध्यानात घ्यायला हवी.

कृती १

कोणतीही चार शहरे निवडून तेथील औद्योगिक वाढीच्या संदर्भात प्रकाशित झालेली माहिती आणि आकडेवारी मिळवा. वर्गामध्ये तुम्हांला मिळालेली माहिती आणि आकडेवारी याचे सादरीकरण करा व त्यावर चर्चा करा.

औद्योगिकीकरण

४.१ औद्योगिकीकरण

जेव्हा आपण औद्योगिकीकरणाचा उल्लेख समाज बदलाची एक प्रक्रिया म्हणून करतो तेव्हा १७ व्या आणि १८ व्या शतकात युरोपमध्ये झालेली औद्योगिक क्रांती आठवते. औद्योगिक क्रांतीच्या दरम्यान मोठ्या यंत्रांच्याद्वारे उत्पादन प्रक्रियेत वाढ झाली त्यामुळे एका बाजूस संघ पद्धतीचा व्हास झाला. दुसऱ्या बाजूस कारखान्यांच्या संख्येत वाढ झाली आणि त्यांचा विस्तार झाला. या प्रक्रियेची साखळी युरोपमधून जगातील इतर प्रदेशांमध्ये पोचली.

औद्योगिकीकरणाची व्याख्या

बी. कुप्पुस्वामी यांच्या मते, “औद्योगिकीकरण म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन, तसेच उत्पादित वस्तूंची वाहतूक वेगवान रीतीने करण्यासाठी आणि संपर्काची पद्धत सुधारण्यासाठी वीज व वाफ यांसारख्या अजैविक शक्तींचा वापर करणे.”

फेअरचाईल्ड यांच्या मते, “औद्योगिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यात उपयोजित विज्ञानाच्या आधारे तंत्रज्ञानाची प्रगती, त्याद्वारे यांत्रिक शक्तींच्या बळावर मोठ्या प्रमाणावर होणारे वस्तूंचे उत्पादन, यंत्रे आणि वस्तू या दोन्हीसाठी मोठ्या बाजारपेठा या गोष्टींचा समावेश आहे.”

“औद्योगिकीकरण ही एक समाज आणि अर्थव्यवस्था यांमधील बदलाची प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे औद्योगिकीकरणापूर्वीच्या मानवी समाजाचे रूपांतर औद्योगिक समाजामध्ये होते.”

औद्योगिकीकरणाची वैशिष्ट्ये

(१) औद्योगिक वाढ : औद्योगिकीकरणाचे हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. औद्योगिकीकरणामध्ये कारखाने आणि उद्योग यांच्या संख्येमध्ये झपाट्याने वाढ होते. इयत्ता अकरावीमध्ये तुम्ही इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा सरंजामशाही आणि संघपद्धती यांवर झालेला परिणाम, या गोष्टींबद्दल माहिती घेतली

होती, हे तुम्हांला आठवत असेल. हस्तकौशल्याच्या आधारे वस्तूंचे उत्पादन करणारी घरगुती उत्पादन पद्धती बदलून यांत्रिक उत्पादनाची पद्धत अस्तित्वात येणे ही औद्योगिक क्रांतीची आवश्यकता आहे.

(२) यांत्रिकीकरण : उद्योगांमध्ये झालेल्या वाढीमुळे कामाच्या ठिकाणी यंत्रांचा उपयोग अधिकाधिक प्रमाणात होऊ लागला म्हणजेच कामाच्या ठिकाणी यांत्रिकीकरण झाले. यांत्रिकीकरणामध्ये तंत्रज्ञानातील अचूकता आणि उत्पादनातील काटेकोरपणा अभिप्रेत असतो. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या उत्पादनामुळे यंत्रांनी बनलेल्या वस्तू या हस्तकलेच्या वस्तूपेक्षा स्वस्त दरात उपलब्ध होतात. कामगारांची जागा यंत्रांनी घेतली. याचबरोबर यांत्रिकीकरणामुळे कामगारांमध्ये उत्पादनापासून परात्मतेची भावना वाढीस लागली.

(३) भांडवलकेंद्री उत्पादन : आजच्या उद्योगक्षेत्रात अधिकाधिक यांत्रिकीकरण आणि स्वयंचलन होत असल्याचे दिसते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रांमधील प्रगतीमुळे औद्योगिक प्रक्रियांमध्ये बहुतांशी स्वयंचलनाचा वापर केला जातो. मात्र स्वयंचलनाचे प्रमाण भांडवलाच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते.

(४) श्रमकेंद्री उत्पादन : पूर्वीच्या उद्योगांमध्ये उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर कुशल आणि अकुशल कामगारांची आवश्यकता असे. कुशल कामगार मिळवण्यासाठी त्यांना कामाच्या ठिकाणी प्रशिक्षण देणे आवश्यक असे. काही काळाने तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था अस्तित्वात आल्या. उदाहरणार्थ, व्यवस्थापनाचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था, अभियांत्रिकी, विज्ञान, संस्थात्मक आणि औद्योगिक मानसशास्त्र यांच्या अभ्यासक्रमांचे पदवी शिक्षण देणारी महाविद्यालये आणि विद्यापीठे इत्यादी.

(५) श्रमविभाजन : औद्योगिकीकरणाद्वारे उत्पादन प्रक्रियांमध्ये झालेल्या बदलांमुळे कामगाराने प्राप्त केलेल्या कौशल्याचा प्रकार, त्यासाठी घेतलेल्या प्रशिक्षणाचा स्तर, कौशल्याचे विशेषीकरण आणि कौशल्यपातळी यांचा विचार करून कामाचे वाटप केले जाऊ लागले. त्याचा परिणाम भिन्न भिन्न कौशल्यांसाठी भिन्न भिन्न वेतनश्रेणी निर्माण होण्यात झाला. त्यातून आर्थिक स्तरावर आधारलेले भिन्न वर्ग, कामगार संघटना

आणि कामगार चळवळी अस्तित्वात आल्या.

कृती २

एखाद्या गावातील किंवा शहरातील अनुभव आणि निरीक्षणे (भौतिक वातावरण, आर्थिक जीवन, प्रथा, खान-पानाचे प्रकार, धार्मिक श्रद्धा इत्यादी) वर्गापुढे सादर करण्यासाठी तुमच्या वर्गातील चार स्वयंसेवक निवडा. सादरीकरणासाठी प्रत्येकाला ५ ते ७ मिनिटांचा अवधी द्या. सादरीकरणासाठी ते संगणकाचा वापर करू शकतील. त्यानंतर वर्गामध्ये केल्या गेलेल्या सादरीकरणांच्या आधारे चर्चा करा.

४.२ शहरीकरण

शहरीकरण

छोट्या-मोठ्या शहरांचा उदय आणि विस्तार होत होत त्यांचे रूपांतर महानगरांमध्ये होणे हा औद्योगिक वाढीचा अपरिहार्य परिणाम आहे. आधुनिक शहरीकरण हा औद्योगिकीकरणाचा परिणाम आहे. शहरात उपलब्ध असणाऱ्या रोजगाराच्या आणि नोकरीच्या संधींमुळे खेड्यांकडून शहरांकडे येणाऱ्या लोकांचा ओघ सतत सुरू राहतो. त्यातून शहरीवादाचे (urbanism) वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनमान उदयाला येते.

शहरीकरणाची व्याख्या

👉 **अँडरसन** यांच्या मते, “शहरीकरणाची प्रक्रिया दुर्तर्फी असते. त्यामध्ये एका बाजूस खेड्यातील लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतर कारणीभूत असते, तर कृषिजीवनाशी निगडित असणाऱ्या व्यवसायांमधून अर्थाजनासाठी उद्योगधंदे, व्यापार, सेवाक्षेत्र आणि व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये काम करणे, त्यामुळे स्थलांतरितांचा

जीवनविषयक असणारा दृष्टिकोन, श्रद्धाप्रणाली, मूल्ये आणि वर्तनपद्धती यांमध्ये होणारा बदल हा दुसऱ्या बाजूस असतो.”

👉 **थॉमस वॉरेन**, यांनी सामाजिक शास्त्राच्या ज्ञानकोशामध्ये शहरीकरणाची व्याख्या मांडली आहे. त्यांच्या मते शहरीकरण, “ही मुख्यतः किंवा संपूर्णतः शेतीशी संबंधित असलेल्या लोकांचे निर्वाहासाठी अधिक विस्तारित अशा सरकारी, व्यापारी, उत्पादन किंवा उत्पादनाशी निगडित असलेल्या क्षेत्रांकडे झालेले निर्गमन होय.”

👉 **मार्विन ओल्सेन** यांच्या मते “शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेल्या ग्रामीण भागातून लोकांनी शहरांकडे आकृष्ट होणे आणि शहरी समाजात मिसळून जाणे या गोष्टीचा अंतर्भाव असतो.”

शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये

(१) शहरी केंद्रांकडे होणारे स्थलांतर : कारखान्यांच्या संख्येत झालेल्या वाढीमुळे खेड्यापाड्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांनी हळूहळू कारखान्यांच्या आसपासच्या भागात स्थलांतर केले. त्यामुळे अशा ठिकाणी राहणाऱ्या कुटुंबांची संख्या वाढत गेली. अशा रीतीने थोड्याच अवधीत कारखान्यांच्या भोवतालच्या जागांमध्ये लोकसंख्या आणि घरांची संख्या यांमध्ये वाढ झाली. आजही देशभरातून कामाच्या शोधात असणाऱ्या स्थलांतरितांचा ओघ शहरांकडे सतत वाहत आहे. अशा रीतीने रोजगाराच्या शोधात असणाऱ्या लोकांची शहरातील लोकसंख्येत सतत भर पडल्यामुळे शहरांमधील लोकसंख्या प्रमाणाबाहेर वाढली. अशा प्रकारे सतत विस्तारणाऱ्या शहरांचे रूपांतर महानगरांमध्ये झाले. उदाहरणार्थ, मुंबई, पुणे, नागपूर इत्यादी.

(२) औद्योगिक विस्तार आणि प्रवास : औद्योगिक विस्तार हे आजच्या शहरांचे अनिवार्य वैशिष्ट्य आहे. औद्योगिक विस्तारामुळे झालेल्या स्थलांतरामुळे राहती जागा आणि कामाची जागा यांमधील अंतर वाढत गेले. मोठ्या शहरांमधील लोकांना घर ते कामाचे स्थळ यांमधील प्रवासासाठी दिवसाकाठी तीन ते चार तास घालवावे लागणे, ही नित्याचीच बाब झालेली आहे.

(३) समाजाची अनेकविधता : शहरीकरणामुळे अनेकविध प्रकारचे लोक एकत्रित झाले. शहरी समूहांमध्ये लिंगभेद, लैंगिकता, जात, धर्म, वर्ग, भाषा अशा अनेक दृष्टिंनी भिन्नत्व असलेले लोक एकमेकांच्या संपर्कात आले. अशा प्रकारच्या अनेकविधतेने युक्त असलेल्या समूहात मिळून मिसळून राहण्यामुळे आणि तिथे व्यक्तीगत कर्तृत्वाला महत्त्व आल्यामुळे सामाजिक जीवनातील पूर्वापार चालत आलेले अनेक निर्बंध विरत गेले.

(४) शहरी जीवनशैली : शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा शहर आणि शहराच्या आसपासच्या भागात राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनावर काय परिणाम होतो याचे वर्णन करताना लुईस वर्थ यांनी “शहरीवाद - एक जीवनपद्धती” (urbanism as a way of life) अशा अर्थाच्या शब्दरचनेचा प्रयोग केला होता. या जीवनपद्धतीमध्ये दूरस्थ स्वरूपाचे, दुय्यम नातेसंबंध, त्यामधील हिशोबीपणा, व्यक्तिस्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व, भावनेपेक्षा तर्काधिष्ठिततेला प्राधान्य, रूढी, परंपरा, कुटुंब, धर्म इत्यादी गोष्टींचा पगडा कमी होणे अशा प्रकारच्या शहरी मानसिकतेवर आधारलेल्या विशिष्ट लक्षणांचा समावेश असतो.

(५) शहरी प्रशासन : शहरीकरणामध्ये नागरी नियंत्रण आणि जबाबदाऱ्या यांच्या संबंधातील कारभार परंपरागत पंचायतीऐवजी नगरपालिका किंवा महानगरपालिका या संस्थांकडे असतो. शहरी क्षेत्राचा विकास आणि पुनर्विकास यांचे नियोजन यांची जबाबदारी त्यांच्याकडे असते. शहराच्या सुरक्षाव्यवस्थेच्या नियंत्रणासाठी दुय्यम स्तरावरील कार्यप्रणाली उपयोगात आणल्या जातात. उदाहरणार्थ, वाहतुकीच्या कायद्यांचे पालन व्हावे म्हणून वाहतूक पोलीसांची नियुक्ती आणि रस्त्यांवरील वाहतूक यंत्रणा.

(६) कौशल्याधिष्ठित श्रमविभागणी : कौशल्ये, प्रशिक्षण, कौशल्याचे विशेषीकरण आणि अतिविशेषीकरण यांना शहरी वातावरणात खास महत्त्व प्राप्त होते. व्यक्तीची कौशल्ये आणि प्राविण्य यांनुसार श्रमविभागणी होते. उदाहरणार्थ, एखाद्या कारखान्यामध्ये वेगवेगळ्या कामांसाठी वेगवेगळ्या व्यवस्थापकांची नियुक्ती करण्यात येते. जसे की, - उत्पादन, वित्तव्यवस्थापन, विपणन, विक्री विभाग, जाहिरात इत्यादी. याशिवाय या विशिष्ट

विभागांमध्येही ते काम कौशल्ये आणि प्राविण्यावर विभागलेले असते.

४.३ आधुनिकीकरण

‘आधुनिकीकरण’ या संज्ञेचा वापर पहिल्यांदा डॅनियल लर्नर यांनी केला. ‘आधुनिकीकरण’ ही संकल्पना एखादी व्यक्ती किंवा एखादा गट किंवा एखादा समाज यांच्या संदर्भात लागू केली जाऊ शकते. बऱ्याचदा आधुनिकीकरणाचा विचार आर्थिक बाबतीत करण्याकडे कल दिसतो. परंतु आर्थिक जीवनाच्या संदर्भाबरोबरच आधुनिकीकरणाचा विचार सामाजिक जीवन, तंत्रज्ञान, राजकीय यंत्रणा, संस्कृती, शिक्षण अशा अनेक क्षेत्रांच्या संदर्भातही करावा लागतो. आधुनिकीकरणामुळे मूल्यपद्धती, श्रद्धाप्रणाली आणि वर्तणुकीसंबंधीचे संकेत यांमध्ये बदल घडून आला आहे. आधुनिकीकरणाच्या काही व्याख्या पुढे दिल्या आहेत.

आधुनिकीकरणाच्या व्याख्या

👉 **डेनियल लर्नर** : “सामाजिक बदल ही जुनीच प्रक्रिया आहे. त्याचीच सद्य संज्ञा म्हणजे आधुनिकीकरण या प्रक्रियेतून कमी विकसित समाज विकसित समाजांची वैशिष्ट्ये स्वीकारतात.”

👉 **रुस्टो आणि वॉर्ड** : “आधुनिक विज्ञानाचे मानवी व्यवहारातील उपयोजन म्हणजे आधुनिकीकरण”.

👉 **अलातास** : “आधुनिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे संबंधित समाजात मान्य होईल, अशा पद्धतीने उत्तम आणि समाधानकारक जीवनपद्धती विकसित करण्याचा अंतिम हेतू बाळगून, आधुनिक विज्ञानाचा स्वीकार करणे.”

आधुनिकीकरणाची वैशिष्ट्ये

(१) **विज्ञाननिष्ठता** : विज्ञाननिष्ठता म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचे आकलन आणि स्पष्टीकरण करण्याची वैज्ञानिक पद्धती होय. वैज्ञानिक पद्धतीवर आधारलेल्या शिक्षणाद्वारे आणि कोणत्याही युक्तीवादाचे समर्थन करण्यासाठी प्रात्यक्षिकांच्या आधारे मिळालेल्या पुराव्यावर भर देण्याने विज्ञाननिष्ठता विकसित होते.

(२) **तर्कनिष्ठ दृष्टिकोन** : याचा संबंध तर्कवादाशी आहे. तर्कवाद संकल्पनेत कोणत्याही गोष्टीचे तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण देण्याचा दृष्टिकोन आणि क्षमता यांचा समावेश आहे. तर्कनिष्ठ विचारात व्यक्तिगत धारणा आणि पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनाला जागा नसते. तर्कनिष्ठतेमध्ये आध्यात्मिक-धार्मिक मूल्यांवर आधारलेल्या स्पष्टीकरणाकडून इहवाद आणि तर्कवाद यांवर आधारलेल्या स्पष्टीकरणाकडे झुकलेला कल स्पष्टपणे दिसतो.

(३) **तंत्रज्ञानातील सुधारणा** : आधुनिकीकरणाच्या अनेक व्याख्यांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या उपयोजनातील प्रगतीवर भर दिलेला दिसतो. पर्यायाने ते औद्योगिक समाजाचे एक मुख्य वैशिष्ट्य समजले जाते. त्यासाठी अचूकता मिळवण्याची तंत्रे, कौशल्यांचे विशेषीकरण आणि अचूकता या गोष्टींची आवश्यकता असते.

(४) **नवीन कल्पनांचे स्वागत करण्याचे स्वातंत्र्य** : समस्यांच्या निराकरणासाठी नवीन कल्पनांचे स्वागत करणे, उपलब्ध पर्यायांची पडताळणी करणे, नवीन मार्ग चोखाळणे, नवनिर्मितीच्या मार्गांचा शोध घेणे अशा गोष्टी स्वेच्छेने स्वीकारणे आवश्यक असते. आधुनिकीकरणाचा अर्थ आधुनिक यंत्रे आणि उपकरणांचा उपयोग करणे इतक्यापुरताच मर्यादित असू शकत नाही.

(५) **चिकित्सक विचारपद्धती** : संबंधित गोष्टीचे बारकावे समजून घेऊन त्यातील बऱ्या-वाईट पैलूंचे परीक्षण करता येणे म्हणजे चिकित्सक विचारपद्धती. ज्या व्यक्ती आधुनिक आहेत असे म्हणता येईल त्यांची रोजच्या घटना, साहित्य, संस्कृती, कला, रूढी, श्रद्धा इत्यादी सर्वच गोष्टींकडे चिकित्सक वृत्तीने पाहून त्यांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक पैलू समजून घेण्याची तयारी असते. आत्मपरीक्षण करणे म्हणजे अंतर्मुख होऊन

स्वतःच्या व्यक्तित्वातील बऱ्या-वाईटाचा शोध घेणे. हा गुणसुद्धा चिकित्सक वृत्तीचाच एक भाग आहे.

कृती ३

वर्गामध्ये २ मिनिटांच्या कालावधीत उत्स्फूर्त भाषण देण्याची स्पर्धा आयोजित करा. स्पर्धेसाठी भाषणाचा विषय असेल : पारंपारिक समाजांतर्गत आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया एक आव्हान या दृष्टिकोनातून पाहणे.

४.४ जागतिकीकरण

डॉ. मनमोहनसिंग भारताचे अर्थमंत्री असताना त्यांनी अंमलात आणलेल्या नवीन आर्थिक धोरणांमुळे, १९९१ मध्ये भारतातील जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली. त्यांच्या धोरणांना LPG असे म्हटले गेले: ‘एल’ म्हणजे लिबरलायझेशन म्हणजेच ‘उदारीकरण’. ‘पी’ म्हणजे प्रायव्हेटायझेशन म्हणजेच ‘खासगीकरण’ आणि ‘जी’ म्हणजे ग्लोबलायझेशन म्हणजेच ‘जागतिकीकरण’. या तीन नवीन धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला जणू मोकळे आकाशच मिळाले. भारत हा जिथे खुला व्यापार, परकीय भांडवल आणि स्रोत आकृष्ट करण्यासाठी खुले वातावरण, आणि उद्योग सुरु करण्याची सुलभता या सोयी उपलब्ध आहेत, अशा अर्थव्यवस्थेच्या व्यापक जागतिक व्यापारी विश्वाचा भाग झाला. सुरुवातीला या नव्या आर्थिक धोरणाचा उपहास केला गेला, त्यावर टीका झाली. जागतिकीकरणाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम आहेत. आपण जागतिकीकरणाचे स्वरूप समजावून घेऊया.

जागतिकीकरण

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या

👉 **मार्टिन आलब्रो आणि एलिझाबेथ किंग :**

“ज्यामुळे जगातील लोक एकाच वैश्विक समाजाचे सदस्य बनतात अशा सर्व प्रक्रियांचा संदर्भ जागतिकीकरणाशी जोडलेला आहे.”

👉 **अँथनी गिडेन्स :**

“ज्यामुळे दूरवरच्या प्रदेशांशी असलेले नाते अशा पद्धतीने जोडले जाते, की अनेक मैल दूर असलेल्या प्रदेशात घडणाऱ्या घटनांचे पडसाद स्थानिक घटनांवर होतात आणि त्याच न्यायाने स्थानिक घटनांचा परिणाम जागतिक पातळीवरील घटनांवर होतो ती प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण.”

👉 **रोलंड रॉबर्टसन :**

“जागतिकीकरण म्हणजे, जग अधिकाधिक जवळ येणे आणि आपण सर्व एकच आहोत (समग्रतेची) अशी तीव्रतेने जाणीव होणे होय.”

जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये

(१) **तत्त्वांची उदारता :**

जागतिकीकरण ही बदलाची एक प्रक्रिया म्हणून त्याकडे पाहिले तर ‘हस्तक्षेप न करणे’ (laissez faire) हे तत्त्व जागतिकीकरणाचा अविभाज्य हिस्सा आहे. अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात ती खासगी उद्योजकांसाठी खुली असण्याशी जागतिकीकरणाचा संबंध आहे. याला उदारीकरणाची प्रक्रिया म्हणतात. या प्रक्रियेने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील लोकांना एकत्र आणले.

अनिर्बंध (Laissez-faire) : ही संज्ञा मुळतः फ्रेंच संज्ञा आहे. ज्याचा अर्थ, “करू द्या” (Let do) असा होतो. अर्थशास्त्राच्या संदर्भात पाहिले असता या संज्ञेचा अर्थ व्यापार स्वातंत्र्य आणि स्पर्धा स्वातंत्र्य असा होतो. ही अशी तत्त्वप्रणाली आहे जी अर्थविश्वातील सरकारी हस्तक्षेपास विरोध करते किंवा अमान्य करते.

(२) **खासगी उद्योग :**

खासगीकरणाची प्रक्रिया ही जागतिकीकरणाशी निकट असलेली प्रक्रिया आहे. खासगीकरणाद्वारे पूर्वी सरकारी नियंत्रणाखाली असलेली आरोग्यसेवा, विमा, आकाशवाणी, दूरदर्शन, शिक्षण यांसारखी सेवा-उद्योग क्षेत्रे खासगी उद्योजकांसाठी खुली करण्यात आली.

(३) नफा मिळवणे : नफा मिळवणे हे खासगीकरणामागील प्रमुख उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट आहे. जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक क्षेत्रातील स्पर्धा तीव्र स्वरूपाची झाली. होतकरू व्यक्तींसाठी अधिक संधी आणि पर्याय यांच्या उपलब्धतेत वाढ झाली. त्याचा फायदा घेत अनेक सेवा पुरवठादारांनी प्रमाणाबाहेर नफा मिळवला. उदाहरणार्थ, व्यापारी तत्त्वावर काम करणाऱ्या अनेक खासगी शिक्षणसंस्था.

(४) बाजारीकरण : जागतिकीकरणामुळे औद्योगिक उत्पादन वाढले. त्याचा परिणाम बाजारीकरणास मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळण्यात झाला. उदाहरणार्थ, तुम्ही एखाद्या भव्य बाजारसदृश्य दुकानात गेलात तर तुम्हांला विविध प्रकारच्या उत्पादनांच्या रांगाच रांगा लावलेल्या दिसतील. या भव्य बाजारांमध्ये ग्राहकांना निवडीसाठी अनेक पर्याय उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे चंगळवाद वाढला आणि एक समाज म्हणून आपण अधिक भौतिकवादी झालो, हे निश्चित.

(५) परस्परावलंबित्व : 'जागतिक अर्थव्यवस्था' या संज्ञेचा परिचय तुम्हांला झालेला आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा आपल्यावर काय परिणाम झाला आहे? आपण सर्व परस्परावलंबी आणि परावलंबी झालो आहोत. आपल्यासमोर अशा अनेक उत्पादनांची उदाहरणे आहेत ज्यातील सुटे भाग एके ठिकाणी उत्पादित केले जातात तर, त्यांची जुळणी मात्र खूप दूरवर असणाऱ्या ठिकाणी केली जाते.

(६) ज्ञानाचे सामायिकीकरण : विविध स्रोतांचा सामायिक उपयोग हे जागतिकीकरणाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामध्ये उत्पादन प्रक्रियेच्या तांत्रिक ज्ञानाच्या (know-how) आदान-प्रदानाचे सुलभीकरण संगणकीय प्रणालींमुळे झाले आणि या आदान-प्रदानातील भौगोलिक, राजकीय सीमांचा अडसर दूर झाला. 'बाह्यस्रोतांचा वापर' (outsourcing) ही संकल्पना आपल्याला परिचित आहे. सीमापार देशांमध्ये असलेल्या प्रशिक्षित लोकांना त्यांच्याजवळच्या विशिष्ट कौशल्यांच्या आधारे दुसऱ्या देशातील लोकांना स्थलांतर न करता सेवा देणे आणि अर्थाजन करणे, यांच्या संधी प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग म्हणजे बाह्यस्रोतांचा वापर करणे हा होय.

उदाहरणार्थ, अमेरिका, इंग्लंड, कॅनडा यांसारख्या देशांमधील कंपन्यांसाठी काम करणारी भारतातील बीपीओ (Business Processing Outsourcing) आहेत.

कृती ४

लोकांच्या आयुष्याबद्दल माहिती मिळवण्याची एक पद्धती पुढे सांगितली आहे. त्याला 'निवेदनात्मक संशोधन पद्धती' असे म्हणतात. त्यामध्ये लोकांच्या जीवनकथांच्या आधारे माहिती गोळा केली जाते.

तुमच्या वर्गातील काही स्वयंसेवक निवडा. जवळच्या एक ते दोन दुकानांना भेट देऊन तेथील दुकानदारांना त्यांच्या व्यवसायासंदर्भात त्यांच्याशी संवाद साधा. संबंधित व्यवसायाची सुरुवात केव्हा झाली? ती कोणी केली? त्यांच्या विक्रीत काही बदल झाले का? त्यांच्या ग्राहकांच्या वर्तणुकीत काही बदल झाले का? विक्रेत्यांना काही समस्या आहेत का? असले तर ते कोणते आहेत? अशा प्रकारचे प्रश्न विचारा.

या संवादातून पुढे आलेल्या माहितीच्या आधारे २०० ते ३०० शब्दांमध्ये त्यांच्या जीवनकथांच्या लिहा आणि त्या वर्गांमध्ये वाचून दाखवा. सर्वांच्या कथनांमध्ये एक विशिष्ट स्वरूप दिसते का ते पहा.

४.५ अंकीकृतकरण

अंकीकृत रूपांतर

अंकीकृत प्रणालींचा वापर म्हणजे विविध स्रोतांमधून एकत्रित केलेल्या माहितीचा उपयोग भिन्न भिन्न उद्दिष्टांसाठी करता यावा म्हणून त्या माहितीचे संगणकीय प्रणालींमध्ये रूपांतर करणे. त्यासाठी त्या

माहितीचे संगणकीय अंकीकरण करावे लागते. त्यामुळे अपेक्षित “कामगिरीमध्ये मूलगामी सुधारणा होऊन उद्योगधंद्यांचा परिघ विस्तारतो”. ‘अंकीकृत रूपांतर’ (digital transformation) ही संज्ञा प्रथम ‘कॅपजेमिनी’ ही फ्रेंच कंपनी आणि ‘सेंटर फॉर डिजिटल बिझिनेस ऑफ मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (MIT)’ ही अमेरिकन कंपनी यांनी प्रचारात आणली. अंकीकृत रूपांतरामध्ये उद्योगधंद्यांतील प्रक्रिया, कार्यप्रणाली आणि ग्राहकांशी असलेले नाते जपण्यासाठी प्रस्थापित केलेल्या प्रणालींचे नूतनीकरण करणे या कार्याचा समावेश आहे.

अंकीकृतकरणाची व्याख्या

👉 “अंकीकृतकरण म्हणजे, एकीकृत केलेल्या संगणकीय तंत्रज्ञानाचा दैनंदिन व्यवहारातील वापर आणि ज्या गोष्टींचे अंकीकरण करणे शक्य आहे अशा सर्व गोष्टींचे अंकीकरण करणे.”

👉 **ब्रेनेन आणि क्राइस :** “अंकीकृतकरण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये अंकीकरणाच्या आधारे प्रस्थापित केलेल्या संपर्क प्रणाली आणि माध्यमांचे जाळे यांच्या परिघात राहून समाजजीवनातील अनेक कार्यक्षेत्रांची पुनर्रचना केली जाते.”

👉 **गार्टनर :** “अंकीकृतकरण म्हणजे उद्योगधंद्याच्या आकृतिबंधामध्ये प्रागतिक बदल घडवून आणणे आणि त्यायोगे उत्पन्न आणि मूल्य यांना वर्धित करणे, यांसाठी अंकीकरणाच्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे”.

अंकीकृतकरणाची वैशिष्ट्ये

(१) संगणकीकरण : दैनंदिन जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाच्या उपयोगाचा प्रसार झाला आहे. पूर्वी प्रत्यक्ष श्रमांच्या आधारे ज्या प्रक्रिया पूर्ण केल्या जायच्या किंवा ज्या प्रक्रिया क्लिष्ट होत्या, त्या आता केवळ संगणक प्रणाली, माहिती तंत्रज्ञान आणि संगणकशास्त्र यांच्या मदतीने सहजसुलभ झाल्या आहेत. त्यामुळे संगणकीकरणाच्या प्रक्रियेला मदत होते. पर्यायाने अनेक क्षेत्रांतर्गत प्रक्रियांचे अंकीकरण झाले आहे. उदाहरणार्थ, शिक्षण, बँकिंग, महसूल, करसंकलन, विपणन यांसारखी क्षेत्रे.

(२) सातत्याने बदल होणे : अंकीकृतकरणामुळे

उद्योगधंद्यांच्या आकृतिबंधांमध्ये सातत्याने बदल होतात कारण तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सतत बदल घडून त्याचा विकास होत असतो. तुम्ही उत्पादन, वस्तुनिर्माण, शल्यचिकित्सा, यंत्रमानव, डिझाईनिंग अशा विविध क्षेत्रात केल्या जाणाऱ्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या वापराबद्दल काही ऐकले आहे का?

(३) वेग आणि अचूकता : अंकीकृतकरणामुळे प्रक्रियांची गती आणि अचूकतेचे प्रमाण यांचा वेग लक्षणीयरीत्या वाढतो. उदाहरणार्थ, नवीन माहिती शोधणे (data mining), माहितीच्या उपयोजनांच्या प्रक्रिया, माहितीचे विश्लेषण, माहितीचे व्यवस्थापन या सर्व प्रक्रियांमार्गे असलेल्या तंत्रज्ञानामुळे वेग, अचूकतेचे प्रमाण वाढते, त्यामुळे शासकीय व्यवस्था, औषधोपचार, व्यापार, बँकिंग, विमा, गृहनिर्माण, शेअरबाजार, संपर्क आणि दळणवळण यांसारख्या अनेक क्षेत्रांतील कार्यक्षमता वाढते.

(४) तंत्रज्ञानकेंद्रित प्रक्रिया : अंकीकरण आणि संगणक प्रणालींचे दैनंदिन जीवनातील उपयोजन हे तंत्रज्ञान, नावीन्य, संशोधन आणि प्रगती यांवर आधारलेले असते, हे आता वेगळेपणाने सांगायला नको. १९८० च्या दशकात ३८६ मायक्रोप्रोसेसर किंवा ४८६ मायक्रोप्रोसेसर वापरणारे तंत्रज्ञान विकसित होत होत आपण आता मायक्रोप्रोसेसच्या पाचव्या पिढीपर्यंत पोचलेलो आहोत. भ्रमणध्वनी क्षेत्रातही आपण आता 5G कडे जात आहोत.

(५) निर्मितीशीलतेला चालना : त्वरित माहिती मिळवण्याची गरज, समस्यांवरील त्वरित उपाय शोधणे या गोष्टींमुळे मानवी बुद्धिला नवीन शोध लावणे, नावीन्याची निर्मिती करणे, स्वामित्व हक्क (patent) मिळवणे यांसाठी प्रोत्साहन मिळते. उदाहरणार्थ, एकविसाव्या शतकात शिक्षणक्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा संपूर्ण अंतर्भाव करण्याच्या दिशेने पावले उचलली जात आहेत. वैमानिकाने खरोखरीचे विमान उडवण्याचे प्रशिक्षण घेण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी त्यांना कॉकपिटचा अनुभव मिळावा म्हणून कॉकपिटच्या जमिनीवरील प्रतिकृती/अनुकृती (simulato) च्या आधारे प्रशिक्षण दिले जाते. कॉकपिटची प्रतिकृती/अनुकृती तयार करणाऱ्याची बुद्धी अत्यंत निर्मितीशील असली पाहिजे.

(६) ग्राहकांना महत्त्व : अंकीकृत रूपांतराचा अंतिम लाभार्थी ग्राहक असतो. त्याच्यासाठी अंकीकृत रूपांतरातील विविध प्रक्रियांना उपयुक्तता मूल्य आहे. उदाहरणार्थ, उत्पन्नावरील कर भरणे किंवा भरलेल्या करावरील परतीसाठी अर्ज भरणे, महानगरपालिकेतून जन्ममृत्यू इत्यादींचे दाखले मिळवणे, ऑनलाईन प्रवेश मिळणे, निवडणुकांचे निकाल जाहीर होणे यांसारखी अनेक कामे अंकीकृत रूपांतरामुळे सहजतेने करून घेणे शक्य झाले. काही दशकांपूर्वीपर्यंत या सर्वांसाठी उपयोगात असणाऱ्या प्रक्रिया आता पूर्णपणे बदलल्या.

कृती ५

तुमच्या परिसरात वास्तव्यास असणाऱ्या उच्च माध्यमिक स्तरावर अध्यापन करणारे शिक्षक शोधून त्यांना भेटा. त्यांच्याकडून १. ते कोणता विषय शिकवतात, २. त्यांची शैक्षणिक पात्रता, ३. त्यांचा शिकवण्याचा अनुभव किती वर्षांचा आहे, ४. त्यांच्या शाळेत/महाविद्यालयात संगणक आहेत काय, ५. असल्यास शिक्षक संगणकांचा वापर करतात का, ६. वापरत असतील तर कशासाठी या गोष्टींची माहिती घ्या. तुम्हांला मिळालेल्या माहितीचा वृत्तांत तयार करून तो वर्गामध्ये सादर करा.

४.६ समाज बदलाच्या प्रक्रियेचा भारतीय समाजावरील परिणाम

आतापर्यंत औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण आणि अंकीकृत रूपांतर या प्रक्रियांची माहिती आपण घेतली. वर उल्लेख केलेल्या प्रक्रियांपैकी पहिल्या तीन प्रक्रिया ब्रिटिश काळात प्रत्यक्षात येण्यास सुरुवात झाली होती, परंतु शेवटच्या दोन प्रक्रियांची सुरुवात अलीकडच्या काळात झाली. त्यामुळे या प्रक्रियांचा प्रसार देशामध्ये सर्वत्र सारख्या प्रमाणात झालेला नाही. या प्रक्रियांचे काही पैलू समजून घेऊया.

(१) औद्योगिकीकरणाचा परिणाम : औद्योगिक वाढीमुळे कारखान्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली. त्यामुळे कारखान्याच्या आसपासच्या परिसरात येणाऱ्या

स्थलांतरितांच्या संख्येत भर पडत गेली, शहरांचा विस्तार झाला आणि थोड्याच अवधीत तिथे महानगरे उभी राहिली. त्यातून एकत्र कुटुंबांची विभागणी झाली आणि कुटुंबांचे आकार लहान झाले. विभक्त कुटुंबांमध्ये एकत्र कुटुंबाचे फायदे मिळत नाहीत. त्याचप्रमाणे आकाराने मोठे असलेल्या एकत्र कुटुंबाचे तोटेही छोट्या कुटुंबाला सहन करावे लागत नाहीत.

(२) नागरीकरणाचा परिणाम : लोकांच्या वर्तणुकीवरील रूढी, परंपरा, धर्म यांचा पगडा कमी झाला. शहरी वातावरण आणि जीवनपद्धती ही अधिक भौतिकतावादी, पुरोगामी, व्यावहारिक, व्यक्तिवादी आणि अभिसंगत असते. शहरीकरणामुळे ‘गर्दीतही एकटा’ अशी स्थिती असते. शहरी जीवनातील आव्हानांचे स्वरूप हे खेड्यापाड्यांमधील रहिवाशांच्या जीवनापेक्षा खूप भिन्न असते.

(३) आधुनिकीकरणाचा परिणाम : शिक्षणामुळे कालबाह्य कल्पना, समज आणि अंधश्रद्धा यांचा प्रभाव कमी होऊन वैज्ञानिक विचारसरणीचा विकास होण्याचा मार्ग मोकळा झाला. परंपरा विरुद्ध आधुनिकता हा वाद अजूनही मिटलेला नाही.

(४) जागतिकीकरणाचा परिणाम : १९९१ नंतरच्या भारतात जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या भारतीय समाजावर झालेल्या परिणामांमुळे अनेक बदल झाले. भारत हा आता जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग आहे. जागतिकीकरणामुळे देशादेशांमध्ये ज्ञान, तंत्रज्ञानात्मक तज्ज्ञता, तांत्रिक उत्पादनाच्या प्रक्रियांचे ज्ञान, मानवी संसाधन यांचे आदान-प्रदान सुरू झाले. जागतिकीकरणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांनी आपल्याला वेढले आहे.

कृती ६

“जागतिकीकरणाचा भारतावर सकारात्मक प्रभाव पडला”. चार चार जणांचे दोन गट तयार करून या विषयावर चर्चा करा. चर्चा सुरू असताना निष्पन्न झालेले मुद्दे शिक्षक फळ्यावर सारांशरूपाने लिहितील. त्यानंतर वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांनी केलेल्या निरीक्षणाच्या आधारे खुली चर्चा घेता येईल.

(५) अंकीकृतकरणाचा परिणाम : वर्तमान काळ हा संगणकीकरण आणि अंकीकृत रूपांतराचा आहे. दोन्ही प्रक्रियांच्या आधारे घडून आलेल्या बदलांचे भारतीय समाजावर दूरगामी परिणाम झाले. हे बदल ज्ञानाची उपलब्धता, कृत्रिम बुद्धीचा विकास, ई-शासकीय व्यवस्था, ई-व्यापार, ई-शिक्षण, ई-विपणन, ई-शॉपिंग इत्यादी क्षेत्रात दिसतात. ही यादी न संपणारी आहे. एका साध्या पद्धतीच्या आधारे केवळ एक कळ दाबली की उपभोक्त्यासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध होतात. अंकीकृतकरणामुळे नवीन माहिती मिळवणे, माहितीचे व्यवस्थापन करणे या गोष्टी सुलभ

झाल्या हे खरे असले तरी त्यामधून अनेक आव्हानेही पुढे आली. त्यांमध्ये मोठ्या उद्योगांचा छोट्या उद्योगांवर झालेला विपरित परिणाम, विपणनक्षेत्रावर झालेला परिणाम, ग्राहकांची वर्तणूक, शैक्षणिक आणि नोकरीच्या संधी, उत्तरदायित्वाची वाढलेली जबाबदारी आणि त्याचे परिणाम, आभासी जगात व्यक्तीच्या खासगी जीवनाला निर्माण झालेला धोका अशा अनेक आव्हानांचा समावेश आहे.

अंकीकृत रूपांतरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक नेटवर्किंग (संपर्काचे जाळे) मध्ये वाढ होताना दिसून येत आहे.

सारांश

- भारतीय समाजात अनेक बदल घडलेले आहेत. समाजशास्त्रज्ञांनी या बदलांचा अभ्यास करून त्यांच्या स्पष्टीकरणासाठी त्यामागील संकल्पनांचा वेध घेतला आहे.
- औद्योगिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे ज्यायोगे मानवी श्रमांची जागा यंत्रे आणि यांत्रिकी प्रक्रिया घेतात. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण वाढवणे शक्य होते.
- शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातून लोकांचे शहरांकडे स्थलांतर होण्याची प्रक्रिया होय. लुईस वर्थ याकडे 'शहरीकरण एक जीवनपद्धती' या दृष्टिकोनातून पाहतात.
- आधुनिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ज्याची बैठक शास्त्रीय आणि तर्कसंगत विचारसरणी यांवर आधारलेली असते.
- जागतिकीकरण ही मूलतः आर्थिक प्रक्रिया आहे ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेसाठी अनेक देशांमधील बाजारपेठा खुल्या झाल्या.
- अंकीकरणाची प्रक्रिया ही मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रांवरील संगणकीय प्रणालींच्या प्रभावाची निदर्शक आहे.
- या सर्व प्रक्रियांचे कुटुंब, धर्म, परंपरा, प्रथा, जीवनपद्धती, व्यवसाय, लिंगभावाबद्दल असलेला दृष्टिकोन, आर्थिक विषमतेवर आधारित वर्गांचा उदय इत्यादी अनेक पैलूवर दूरगामी परिणाम होतात.

स्वाध्याय

प्रश्न १ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) कामांच्या पद्धती सुरळीत बनवण्यासाठी संगणकीय प्रणालींचा उपयोग करण्यास म्हणतात.
(औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण, अंकीकृत रूपांतर).

(२) शहरी जीवनशैलीचे हे वैशिष्ट्य आहे.
(एकरूपता, एकजीव, व्यक्तिनिरपेक्षता)

(ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

- (१) i) स्पर्धात्मक बाजारपेठ - संगणकीकरण
ii) शहरांची वाढ - शहरीकरण
iii) उत्पादनात वाढ - औद्योगिकीकरण

iv) तंत्रज्ञानाचा संपूर्ण रूपांतरासाठी केलेला उपयोग - अंकीकृत रूपांतर

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण,
अंकीकृत रूपांतर

- (१) FYJC च्या प्रवेशांसाठी महानगरांमधील संगणकीय प्रणालींद्वारे होणाऱ्या प्रक्रिया
- (२) उत्पादन प्रक्रियेतील यांत्रिकीकरण
- (ड) अधोरेखित शब्द बदलून वाक्य पूर्ण करा.
- (१) औद्योगिक क्रांती सोळाव्या शतकात घडून आली.
- (२) LPG धोरण श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी अंमलात आणले.

प्रश्न २ टीपा लिहा.

- (१) अंकीकृत रूपांतराचे नकारात्मक परिणाम
- (२) औद्योगिकीकरणाचे परिणाम

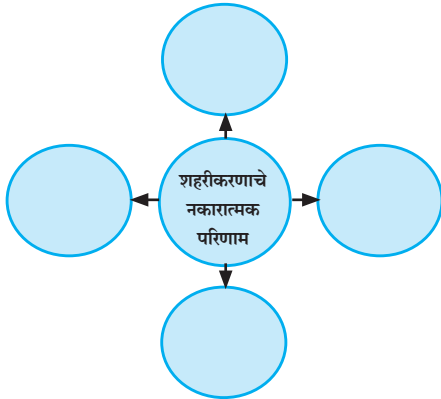
प्रश्न ३ फरक स्पष्ट करा.

- (१) औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण
- (२) आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरण

प्रश्न ४ खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- (१) बाजारीकरण
- (२) शहरीकरण

प्रश्न ५ (अ) संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.

(ब) खालील विधान चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

- (१) एखाद्या व्यक्तीची वेशभूषेची पद्धत त्याच्या आधुनिकतेची उंची ठरवते.
- (२) शहरीकरणाचे आपल्या सामाजिक संबंधावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात.

प्रश्न ६

आपले मत नोंदवा.

- (१) शगुफ्ता रानावत आणि तिचे एकत्र कुटुंब नागपूर शहरामध्ये तीन पिढ्यांपासून राहत आहेत. त्यांची नातवंडे कायमस्वरूपी आपल्या आजी-आजोबांच्या गावामध्ये राहण्यास तयार नाहीत. त्यांच्या या दृष्टिकोनामागील दोन संभाव्य कारणे द्या.
- (२) काही लोकांना अंकीकृत रूपांतराच्या प्रक्रियेमुळे असुरक्षित वाटते, उदाहरणार्थ, आंतरजालाच्या मदतीने केलेले बँकिंगचे व्यवहार किंवा खरेदी, यामागे कोणती कारणे असावीत, असे तुम्हांला वाटते?

प्रश्न ७

पुढील प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर लिहा.
(कमीत-कमी १५०-२०० शब्द)

‘जागतिक आंतरजाल हा माहितीचा आणि चुकीच्या माहितीचाही स्रोत आहे.’ या विधानाची आंतरजालाच्या प्रभावासंबंधी पुढे दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे चर्चा करा.

- (i) पालक
- (ii) मुले
- (iii) शाळा

उपक्रम

वर्गामध्ये समाज बदलाची एक प्रक्रिया शिकून झाल्यानंतर तिच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांची वर्गात चर्चा करा. असे प्रत्येक प्रक्रियेच्या बाबतीत करा. समाज बदलाच्या प्रत्येक प्रक्रियेचा एखादा फ्लो चार्ट किंवा संकल्पना चित्र तयार करा.

◆ ◆ ◆